

استاد ESTAD

ESKİ TÜRK EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

[Journal Of Old Turkish Literature Researches]

(Prof. Dr. Muhammed Nur DOĞAN Armağan Sayısı)

E-ISSN: 2651-3013

DOI Number:

Cilt: 2 Sayı: 1 Şubat 2019

ss. 312-339

Makalenin Geliş

Tarihi

18/02/2019

Makalenin

Kabul Tarihi

24/02/2019

Yayın Tarihi

28/02/2019

ÂLEMİN VE ÂDEMİN DÖRT ANA UNSURU: GARİB-NÂME'DE “ANÂSIR-I ERBAA”

Aysun ÇELİK¹

ÖZET

Türk dilinin hamilerinden ve klasik Türk edebiyatının banilerinden Âşık Paşa'nın *Garib-nâme* adlı mesnevisi, kâinata hikmetle bakmanın öz bir ifadesi, hikmetten hakikate ermenin özgün bir numunesidir. Tasavvufi remizleri, imgeleri kullanmadaki sadeliği ve başarısı dolayısıyla Âşık Paşa, klasik Türk edebiyatının mazmunlarını değerlendiren ilk müracaat edilmesi gereken şairlerden biridir.

Kendi varlığını tabiatın varlığından ayırmayan, her türlü ihtiyacının karşılığını doğada arayan insanoğlu, öze ve cevhere dair soruları “dört element” etrafında cevaplamaya çalışmıştır. “Su, ateş, toprak, hava” unsurlarını tanımlayan anâsır-ı erbaa, düşünce tarihi boyunca üzerinde durulan, tartışılan, ontolojik bir mesele olmakla birlikte klasik Türk edebiyatının da temel mazmunlarından. Bu çalışmanın birinci bölümünde, “anâsır-ı erbaa, çehâr-anâsır” gibi tamlamalarla ifade edilen, âlemin ve âdemin temelini oluşturduğu düşünülen dört elementin *Garib-nâme*'deki yansımaları; ikinci bölümünde ise *toprak*, *su*, *ateş* ve *yelin* *Garib-nâme*'de müstakil olarak işlendiği beyitler üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Âşık Paşa, *Garib-nâme*, toprak, hava, su, ateş.

¹ Dr. Öğr. Üyesi. Hacettepe Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Edebiyatı A.B.D. aysuncelik@hacettepe.edu.tr Orcid: 0000-0002-4734-1676

THE FOUR MAIN ELEMENTS OF THE WORLD AND ADAM: FOUR ELEMENTS IN GARÎB-NÂME

ABSTRACT

One of the protectors of Turkish language and one of the founders of classical Turkish literature, the original expression of Âsık Pasha's wisdom called *Garîb-nâme*, the original expression of wisdom to the world, is the original sample of wisdom to truth. Because of its simplicity and success in using Sufi symbols and images, Âsık Pasha is one of the first poets to be considered when evaluating the symbols of classical Turkish literature.

The human being who does not separate his existence from the existence of nature, who calls for all kinds of needs in nature, tried to answer the questions of his origins around the four elements. “Water, fire, soil, air” is four elements called the “anâsır-ı erbaa”, besides the mythological elements, is one of the basic images of classical Turkish literature. In the first part of this study; the reflections of the four elements of the body, expressed as “anâsır-ı erbaa, çehar anâsır” were evaluated in the *Garîb-nâme*. In the second part of this study, it was emphasized that the land, water, fire and winds were used separately in *Garîb-nâme*.

Key Words: Âşık Paşa, *Garîb-nâme*, water, fire, soil, air.

GİRİŞ

Klasik Türk edebiyatı, kelimelerin ardına gizlenmiş büyük bir mana iklimidir. Aynı kalıptan çıktığı düşünülse de her kelimenin ruhu ve nakışı farklıdır. Bu *mana*, *ruh* ve *nakış* edebiyatımızda -nüansları göz önünde bulundurmamak kaydıyla- “mazmun, remiz, imge, sembol, motif” gibi terimlerle ifade edilmektedir. Ağâh Sırrı Levend’in de belirttiği gibi; kelimelerin, remizlerin ve mazmunların görünenin ötesinde, derin ve geniş bir anlam coğrafyası vardır (1968: 176; 2015: 47). “Mitoloji, İsrailiyyat” gibi faktörlerin açık etkisini de izlediğimiz klasik Türk edebiyatı metinlerinin ana çerçevesi “İslam ve tasavvuf” etrafında şekillenmiştir. Temeli hicretin ilk asırlarına dayanan tasavvuf hareketi ve tasavvufî oluşumlar, klasik şiirdeki mazmunların zımnindeki anlamları da etkileyen bir unsur (Kablander, 2016: 355) olarak kullanılmıştır. İnsanın yaratılışa ve varlığa dair tasavvurunu temsil eden temel mazmunlardan biri de “anâsır-ı erbaa”dır.

Anâsır, sözlükte “Unsurlar. Başka şeylerin hâsılı ve maddesi olan şeyler.” (Hüseyin Remzî I, 1305: 894); “Mürekkep cisimleri meydana getiren basit cisimlerin her biri, eleman; bir bütünden ayrılıp ayrı bir fırka, heyet meydana

getiren kısım; madde, esas, kök” (Devellioğlu, 2008: 1122) anlamında kullanılan ve “asl ve haseb” (İbrahim Müteferrika; Mütercim Âsım) manasına gelen Arapça “unsur” kelimesinin çoğuludur. “Anâsır-ı Erbaa” tamlaması ise, “dört” manasındaki Arapça “erbaa” kelimesinin önüne Farsça terkiplerle “anâsır” kelimesi getirilerek yapılmıştır. Klasik felsefede; “toprak, su, hava ve ateş”i tanımlayan ve İslam terminolojisine giren anâsır-ı erbaa yerine, aralarında bazı farklar bulunmakla birlikte, bazen “ustukussât-ı erbaa, erkân-ı erbaa, tabâi’-i erbaa, mevâdd-i erbaa, ümmehât-i erbaa, ümmehât-i süfliyye, usûl, mebâdî ve kavâbis” gibi daha başka terimler de tercih edilmiştir (Çankı, 1954: 675; Hançerlioğlu, 1973: 192; Karlığa, 1991: 149).

İslâm felsefesindeki anâsır-ı erbaa anlayışının, antik Yunan düşüncesinden geldiği düşünülmektedir. Antik Yunan’da Grekler’e göre tanrı (veya tanrılar) kâinatı yoktan var etmiş değildir; aksine o, kendisi gibi ezeli olan kâinatın ilk maddesine sadece şekil verip onu düzene sokmuştur. Bu anlayışa göre “arkhe” diye ifade edilen ilk madde (Gökberk, 1994: 22) Thales’e göre *su*, Anaximenes’e göre *hava*, Herakleitos’a göre *ateştir*. Empedokles ve Eflâtun ise bunlardan her birini arkhe olarak kabul etmek yerine, toprakla birlikte dördünün kâinatın ana maddesini teşkil ettiğini ortaya koymuştur. Dört unsur teorisini, sistemleştirerek tabiat bilimlerinde hâkim görüş haline getiren ise, Aristo olmuştur. Helenistik dönemde iyice benimsenen bu teori, Süryâniler aracılığıyla Arapçaya aktarılmış ve “tabâi’-i erbaa, keyfiyyât-ı erbaa, ahlât-ı erbaa ve ilel-i erbaa” terimleriyle fizikten tıbbâ, tıptan ahlâka kadar geniş bir alanda kullanılmıştır. Aristo’nun *De Génératione et Corruptione* adlı eseri, İshak b. Huneyn ve Ebû Osmân ed-Dımişkî tarafından *Kitâbü’l-kevn ve’l-fesâd* ismiyle Arapçaya tercüme edilince, bu fikirler İslâm dünyasında da tartışılmaya başlanmış, konuyu ana hatlarıyla ilk defa İslâm filozofu Kindî (ö. 252/866?) ele almış, bu teoriye son şeklini veren ise İbn Sinâ olmuştur (Karlığa, 1991: 149).

Dört unsur teorisinin yanı sıra, ahlât-ı erbaa, “dem, balgam, safra, sevda”yı; cihât-ı erbaa, “doğu, batı, kuzey, güney”i; etrâf-ı erbaa, “sağ, sol, ön, arka”yı; füsûl-i erbaa, “ilkbahar, yaz, sonbahar, kış”ı ifade etmektedir (Devellioğlu, 2008: 226).

Tasavvufî düşünceyi felsefî boyutlara kavuşturarak İslâm düşüncesinde büyük değişiklikler meydana getiren İbnü’l-Arabî, unsurların feleklerin hareketi sonunda ortaya çıktığını belirterek, Tanrı’nın dört unsuru dört günde yarattığını, bunların içerisinde ateşin en üst mertebede bulunduğunu, fakat

Hız. Âdem'in çamurunda yer alan suyun hepsinden daha etkili olduğunu söyler ve unsurlara kendi özelliklerini verenin Allah olduğunu belirtir. İbnü'l-Arabî ile paralel fikirler taşıyan İbn Seb'ın ise, dört unsurdan söz ederken bunların keyfiyetleriyle fiilleri arasında denklik bulunduğunu, parlak olan ateşin cisimleri kendi tabiatına çevirdiğini, şeffaf ve latif olan havanın suretleri kolayca benimseyip bıraktığını, suyun da aynı özellikleri taşıdığını, toprağın ise yoğun bir cisim olduğunu belirtir. Aristocu dört unsur teorisine, XVI. yüzyılda Batı'da Paracelsus ile başlayan tepkiler, gittikçe gelişerek Dalton'un atom teorisine birlikte yerini elementer sisteme bırakmıştır (Karlığa, 1991: 150-151). “Mitlerden günümüz modern edebiyat araştırmalarına kadar yapılan çalışmalarda, dört unsurun kendi arasında ikiye ayrıldığı; ateş ve havanın aktif ve kendini ifade edici, su ve toprağın ise pasif, alıcı ve kendini baskı altında tutucu özellikler taşıdığı kabul edilir. Ateş, hareketliliği, yerinde durmazlığı, sürekli yükselme arzusu içinde olması ile en dikkat çekici unsurdur. Bu özellikler, hava unsurunda da görülebilir. Buna karşın durağan, yere doğru ve yerçekimi ile ilgili olan özellikler ise toprak ve suda görülebilir.

Unsurların bağlamsal özelliklerinden ötürü ateş-hava; toprak-su olarak ikili gruba ayrılmaları erkek ve kadın zıtlığını da temsil etmektedir. Dört unsurun yer aldığı anlatıların çoğunda, “toprak” ve “su”yun doğurganlığın, anaçlık ve dişiliğin; “ateş”in güç, iktidar, erkeklığın ve yaşama coşkusunun; “hava”nın da bağımsızlığın ve erkeklığın simgesi olduğu görülmektedir.” (Erdal, 2017: 6-7).² Tasavvuf anlayışının Anadolu topraklarında gelişmesi ve bir mektep gibi hizmet veren tekkelerin artmasıyla, sufi gelenek, geniş kitlelere ulaşma imkânına kavuşmuştur. Bu gelenek içinde yetişen mutasavvıflar, “iyiliği emredip kötülükten men etmek” emri mucibince, dinî bilgi ve birikimlerini anlatma ve aktarmayı amaç edinmişlerdir. Zengin bir sembol ve remiz kullanımının görüldüğü bu edebiyatta, şairler vermek istedikleri mesajları şifreler (Uludağ, 1991: 360; Harmancı, 2014: 25) yoluyla okuyucuya aktarmışlardır.

Tasavvufî bir ıstılah olarak klasik Türk şiirinde de sıklıkla geçen anâsır-ı erbaa, mazmunların ifadelere yerleşmeye başladığı asırlarda kaleme alınan *Garîb-nâme*'de de önemli bir yer tutmaktadır.

Türk edebiyatının en hacimli manzum eserlerinden *Garîb-nâme*, Âşık Paşa'nın (ö. 1332-33) millî duruşunun bir ifadesi; 13.-14. yüzyılların Kırşehir'inde millî

² “Anasır-ı erbaa: Toprak, hava, su ve ateş... (Terra, oer, aqua, ignis)” hakkında bilgi için ayrıca bk. Pala, 1999; 2004; 2010. Dört unsurun astrolojide dört grup halinde incelenmesi ve bu unsurların burçlarla ilişkisi konusunda bk. Çelik, 1994: 24-27.

birliğin ebedî sırlarını kaydettiği eseridir. Devrin ve coğrafyanın mevcut sorunları karşısında siyasi ve ideolojik birliğin sağlanması için söylediği veciz ifadeler ve anlattığı hikâyeler, bilinçli Türkçeciliği onu toplum yararı gözeten bir aydın mevkiine yükseltmiştir.

Asıl adı “Ali” olup “Hak aşığı” manasında kullandığı “Âşık” mahlası ve “ağabey, ileri gelen kişi” anlamına gelen “beşe, peşe” kelimelerinden geldiği düşünülen “Paşa” namıyla Âşık Paşa, Horasan'dan Anadolu'ya gelen soylu bir aileye mensuptur. Dedesi, Babailer isyanını başlatan Baba İlyas, babası Muhlis Paşa'dır. 1272'de Kırşehir'de doğduğu düşünülen Âşık Paşa, 1332-33'de Kırşehir'de vefat etmiş olup burada metfundur.

Âşık Paşa'nın edebî olduğu kadar dinî, tarihî ve millî fikirlerini havi eseri *Garîb-nâme*, yaklaşık 10.500 beyitlik hacmi ile Türk edebiyatının bilinen ilk büyük mesnevilerindendir. “fâilâtün fâilâtün fâilün” vezni ile kaleme alınan eser, 1330 yılında tamamlanmıştır. “10 bâb” ve “10 bâb içinde de onar destan” halinde tertip edilen ve bu bakımdan hendesi bir düzene sahip olan *Garîb-nâme*'nin her babında o babın sayısı ile ilgili konular işlenmiştir.

Yazıldığı dönemin dil ve kültür özelliklerini taşıması, müellifinin anlayışını ortaya koyması bakımından önem arz eden eserde; günlük hayattan izler yer almakla birlikte, daha ziyade tasavvufî konuların hikemî bir üslupla anlatıldığı dikkat çekmektedir.

GARÎB-NÂME'DE DÖRT SAYISI

Dinî ve mitolojik kaynaklı olan sayı sembolizmi, savaş, ticaret ve fütihat hareketlerini müteakip İslamiyet'i benimseyen Türkler arasında en çok “3, 4, 5, 7, 9, 40” sayıları etrafında şekillenmiştir. Bunlardan dört sayısı; “dört dörtlük”, “dört elle sarılmak”, “dört gözle beklemek”, “gözünü dört açmak” deyimleri ile tamlığı, sağlamlığı, dengeyi ifade etmektedir. Dört yön, dört yan, dört köşe, dört mevsim, dört büyük melek, dört kitap, dört halife, dört mezhep, dört imam da yine dört sayısının “öz, esas, cevher”i temsil eden algısının bir ürünüdür.

Garîb-nâme'de dörtle ilgili unsurlar, ekseriyetle 4. Bâb'da anlatılmış olup “dört” sayısı; anâsır-ı erbaa, dört halife ve dört hakkında diğer birtakım tasavvufî ve ahlaki unsurlarla esere konu edilmiştir.

Aşağıda, Garîb-nâme'de anasır-ı erbaa konusu birinci bölümde; *toprak*, *su*, *ateş* ve *yel*in müstakil bir biçimde işlendiği beyitlerde ortaya çıkan algı da ikinci bölümde değerlendirilmiştir.

I. BÖLÜM

GARÎB-NÂME'DE ANÂSİR-I ERBAA: TOPRAK, SU, YEL, ATEŞ

Anâsır-ı erbaa, *Garîb-nâme*'de; İslami kültürün yaratılışa dair ortaya koyduğu inanç ve inanışlara göre şekillenmiştir.³ Buna göre; Allah âlemin temelini dört şeyden oluşturmuştur. Bunlar; anâsır-ı erbaa/çehâr erkân/çehâr anâsır olarak bilinen; *hâk ü bâd u nâr u âb*'dir. Yani âlemi ayakta tutan *toprak*, durmadan akan *su*, izin verince esen *yel*, ışıklandırılmış *ateş*dir. Allah suyu, ateşi, havayı, toprağı dünyaya direk yapmış ve insanın hizmetine sunmuştur. Biriyle her yer yeşerir, bal ve yağ elde edilir. Biriyle lamba yakılır. Biri her şeyi temizler. Biri, kararlı ve sabit oturur; bütün mahlûkat hayatını onda sürdürür (b. 1795-1806).

Âşık Paşa, anâsır-ı erbaayı *Garîb-nâme*'nin önemli bir konusu olarak görmektedir. Eserinin pek çok yerinde bu unsurlardan bahsettiği, hatta *Garîb-nâme*'nin sonlarına doğru, işlediği konuların isimlerini sıralarken anâsır-ı erbaayı -son kez- bir daha vurguladığı dikkat çekmektedir:

Uş tamâm oldı ol on bâbuñ sözi

Hâk ü bâd u âteş ü âbun sözi (b. 9462)⁴

Anâsır-ı erbaa, derli toplu olarak eserin 4. Bâb'ında işlenmiştir:

Ma'lum ider dörtleri dördinçi bâb

Hem-çünân ki hâk ü bâd u nâr u âb (b. 8)

Aşağıda anâsır-ı erbaa, *Garîb-nâme*'deki hususiyetlerine göre tespit ve tasnif edilmiştir.

³ Garîb-nâme'de; ayetin sunulup nazmen açıklanması ya da nazımın ayetler ile delillendirilmesi pek çok klasik şair gibi Âşık Paşa'nın da benimsediği bir yöntem olmuştur. Âşık Paşa'nın anâsır-ı erbaayı anlatırken kullandığı bu ayetler de aşağıda ilgili yerlerde verilmiştir.

⁴ *Garîb-nâme*'nin metni için “Yavuz, Kemal (2009). *Âşık Paşa Garîb-nâme*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.” künyeli çalışmadan istifade edilmiştir. Eserin hacmine bağlı olarak makalenin hacmini artırmamak için ilgili beyitler ve beyit örnekleri “ (b. 7310) ” şeklinde, beyit numaralarıyla verilmiştir.

1. Anâsır-ı Erbaa: Âlem-i Sugrâ'nın Dört Direği

Garîb-nâme'nin 4. Bâb'ının ilk destanı "...Anâsır 'Âlem-i Sugrânuñ Dörd Direği..." başlığıyla anâsır-ı erbaayı anlatmaktadır. Buna göre; Allah, kendini bildirmek için yarattığı dünyayı mahlûkla doldurmuş, her şeyi bir sebebe göre yaratmış, sebepsiz ve nesepsiz hiçbir nesne halk etmemiştir. Önce "akl-ı küll"ü, "akl-ı küll"den ise dört türlü kulu vücuda getirmiştir. Ve bu dört kulu, sütun/direk misali cihanın temeli kılmıştır (b. 1784-1795). Bu dörtten Arapça gramerine has i'râb⁵ halleri olan "nasb, cerr, ref ve sükûn" hâsıl olmuştur. Bunlar da sırasıyla; "âb, âteş, bâd, hâk" unsurlarına karşılık gelmektedir:

*Kıldı ol dördi cihâna dörd sütûn
Andan oldu nasb u cerr ref u sükûn*

*Âb u âteş bâd u hâk ad eyledi
Bunları bu mülke bünyâd eyledi (b. 1795-96)*

2. Anâsır-ı Erbaa'nın Tabiattaki Vazifesi

Mülkü bina eden dört unsura Allah, dört iş vermiştir. Bu dört, zelil olmaz; cihan bunlarla ayakta durur. Yukarıda da ifade edildiği gibi su; çölü ve bağı sulayarak taze tutar. Bu sayede bal ve yağ olur. Ateş; mülke ışık olmuştur. Onun aydınlığıyla yer ve gök dolmuştur. Rüzgâr, yeryüzünün temizleyicisidir; hem sular hem süpürür hem arıtır. Toprak ise bir karar tutarak, mahlûkatın kendi üzerinde yaşamasına imkân vermektedir. Bu dört unsurla cihan durmakta, dünyada bitkiler yetişmekte, nesne/mevcudat/suret bunlardan oluşmaktadır (b. 1795-1806). Âşık Paşa, her unsurun tarifinden sonra "Şükrederseniz elbette size nimetimi artırırım." (İbrahim, 14/7) mealindeki ayeti tekrar ederek tefekkürünü ve şükrünü ortaya koymuştur:

Su, ateş, toprak, rüzgâr; bir iş için görevlendirilmiştir. Âlem-i süflî ve cismin sureti, bu dört unsurdan meydana gelmiştir:

*Allah emriyle bular bu tedbiri
Düzdi vardı yirlü yirne her biri*

*Her biri bir iş içinde virdi dad
Kâyim oldu âb u âteş hâk ü bâd*

*'Âlem-i süflî tamâm oldu tamâm
Sûret-i cismâniye oldu makâm*

⁵ İ'râb: Arapça kelimelerin sonlarındaki harf veya harekenin değişmesi.

*Geldi ol dördden bu cismânî vücûd
Ol vücûddan kopdı bunca feth ü cûd (b. 7310-13)*

3. Anâsır-ı Erbaa'nın İnsan Üzerindeki Vazifesi

Allah, insana vücut vermiştir. Toprak, su, yel ve ateş; bu vücuda kulluk etsin diye yaratılmıştır. Âşık Paşa, bu dört unsurun hikâyesini; “Rabbinin nimetine gelince; işte onu anlat.” (Duhâ, 93/11) hükmüne dayanarak anlatmaya başlamıştır. Buna göre: Ateş; yürekte yanandır. Madeni işleme koyan, teni kuvvetlendiren ateştir. Her gün doğan güneş, ateştir. Karanlıkta evini aydın kılar, ne dikersen onu olgunlaştırır, sonra da onu pişirmeni sağlar. Bunu yedikçe şükretmeli; gece, gündüz Allah'ı zikretmelisin (b. 1815-1821). Ki Allah şükredersen, artırır (İbrâhim, 14/7).

Yel, insana nefes olmuştur. Can kafesi onunla canlı kalır. Eğer nefes gidip geri gelmezse beden ölür. Dolayısıyla nefes, bir saatte bin kez nimettir (b. 1824-1827). Ki Allah şükredersen, artırır (İbrâhim, 14/7).

Su ise damardaki kanındır. Suretin su ile hoş olur; hem yıkanır hem abdest alırsın hem susuzluğunu giderirsin. Su, din ve dünya ehline sakidir. Allah'ın didarının müştakıdır. İçmen ve şükretmen için Allah, onu da lütfundan sana sebil kılmıştır. Şükrederek kulluk hakkını yerine getirmelisin (b. 1828-1829). Ki Allah şükredersen, artırır (İbrâhim, 14/7).

Toprağı ise sana taht etmiştir. Toprak üstünde sana makam vermiştir. Bedeni de topraktan yaratmış, görenleri hayran bıraktırmıştır. Buna şükür ü sena kılmalısın, bu lütfun kadrini bilmelisin (b. 1833-1835). Ki Allah şükredersen, artırır (İbrâhim, 14/7). Bu dört nesne, senin kulundur. Hem kulundur hem kökündür:

*Hem kuluñdur hem dahı asluñ kökün
Uşbu söze olmasun hergiz şekün (b. 1839)*

Görünürde bunlar senden ulu, asılda bunlar senden değersizdir. Surete baksan, bunlar seni besler, manaya baksan bunlar sana kuldur. Bunlar seni beslemek için gelmiştir, sen onlara kulluk edesin diye değil. Sana kulluk için gelene sen kulluk etme, sen Allah'a kulluk için yaratıldın (b. 1840-41).

4. Beden/Cisim/Sûret Kalıbına Yerleştirilen Anâsır-ı Erbaa

7. Bâb'ın 8. Destan'ında insanın yaratılışını anlattığı bölümde Âşık Paşa, Allah'ın çehâr erkânı, cana merkez ve merkep yaptığını söyler:

*Bu çehâr erkân ki vardur dünyede
Câna merkezdür ü merkeb iy dede (b. 5173)*

Allah'ın emriyle bu dört erkân, ulviden süfliye (yüceden aşağıya) indi ve Hz. Âdem'in heybetle yatan gövdesi üzerine gelerek başına kondu, bu gövdenin içinin hikmetle dolu olduğunu gördü. Bu hikmetleri, Allah'ın bir kudreti olarak telakki etti (b. 5175). 9. Bâb'ın 5. Destan'ında Allah'ın emriyle canlar, çehâr erkâna kavuşmuştur:

*Çün Çalap'dan destûr oldu cânlara
Kim vara cânlar çehâr erkânlara (b. 885)*

Allah, cismi dört nesneden yaratmış; ateşi, suyu, toprağı, yele katmıştır. Ve emrederek bu cisme can/ruh vermiştir (b. 2250-53).

Allah sureti; odu, suyu, toprağı yele katarak tertip etmiş ve bunlardan suret içinde dört makam tutan dört nesne meydana getirmiştir. Bunlar; *nebat, hayvan, insan, melek* olup sırasıyla *ten, nefis, can* ve *akla* denk gelmektedir. Bunların vücuttaki yeri de sırasıyla; *baş-melek-akıl; göğüs-insan-can; karın-hayvan-nefis; ayaklar-nebat-ten*'dir.

*Pes melek insân u hayvân u nebât
'Akl u cân u nefis ü ten düzdi hayât*

*Âdemüñ bünyâdını ol pâdişâh
Uşbu dörd nesneden urdı ol İlâh (b. 2493-94)*

“Gerçekten biz, Âdemoğullarını üstün kıldık.” (İsrâ, 17/70) ayetinde olduğu gibi Allah, Âdem'i övmüştür, melekler de ona secde etmiştir. Âdem, cisim ve candan oluşmuştur. Bunların içinde de *akıl ile nefis* ve *su, toprak, od, nefes* vardır. Bunlardan hangisi giderse cisim ölür. Bunların her biri bir işle görevlidir. Görevleri bitince her biri dağılır, aslına döner. Toprak toprağa, su suya, yel yele, od oda; akıl ve can da dergâha varır (b. 2256-64).

*İş bitiçek tağılsar her biri
Nire varur görmüdur yirlü yiri*

*Girü bunlar cümle gider aslına
Toprağı topraga su suya yene*

*Yil yile karışır u hem od oda
'Akl u cân dergâha varur iy dede (b. 2262-64)*

5. İnsanın Topraktan Yaratılması

“Sizi topraktan yarattık, (ölümünüzle) sizi oraya döndüreceğiz ve sizi bir kere daha oradan çıkaracağız.” (Taha, 20/55) ayetine binaen Aşık Paşa, insanın aslının toprak olduğunu ve yine ona döndürüleceğini ifade etmiştir. Nefs ile suret/beden ölür. Bunların aslı topraktır ve tekrar toprak olurlar:

Nefs ile sûret-durur ol kim ölür

Aslı toprakdur girü toprak olur (b. 1308)

İnsan, bugünkü şekline girmeden önce bir avuç topraktı, topraktan önce de yoktu (80, 131). Bedenin aslı topraktır (5469, 5561, 6532, 6672). Ruhun da temeli topraktır. Kim tene uyarsa, toprak olur, kim cana uyarsa baki kalır. Çünkü her nesne aslına döner. Can çıkar arşa yükselir, ten mezara girer:

Kim bu cismün aslı topraktan-durur

Lîki cânun bünyâdı Hak'dan-durur

Kim tene uyar-ısa toprak ola

Kim cânâ uyar-ısa bâkî kala

Zîra kim her nesne varur aslına

Cân çıkar 'arşa vü ten girür sine (b. 683-685)

“Sizi topraktan yarattık, (ölümünüzle) sizi oraya döndüreceğiz ve sizi bir kere daha oradan çıkaracağız.” (Taha, 20/55) hükmüne göre insan, şimdiden toprak gibi alçak olmalı, ulular ayağında toprak olmalıdır. (10385)

Çünkü topraktan yarattı Hak seni

Yine toprak kılısar mutlak seni

Şimdiden toprak gibi pes alçak ol

Ol ulular ayağında toprak ol (b. 10384-85)

“Hani rabbın meleklere demişti ki: ‘Ben çamurdan bir insan yaratacağım.’” (Sâd, 38/71) ayetinde ifade edildiği gibi, tin iki nesnedir. Bir toprak, biri sudur. Cisim yani beden bu ikisinin karışımından yaratılmıştır:

Ya'ni kim tîn iki dürlü nesnedür

Toprak-ıla su degül mi bes nedür

Cismi şundan eyleyüpdür ol İlâh

Çün yarattı 'âlemi ol Pâdişâh (b. 915-6)

6. Hz. Âdem ve “Toprak”

Cisim ve Hz. Âdem, topraktan yaratılmıştır:

*Cismi toprakdan yaratdı ol İlâh
Eyledi ol nefis-içün hōş tahtgâh*

*Toprağı çün Âdem olmak diledi
Nefs-ile cân geldi cismi eyledi (b. 5299-5300)*

3. Bab'ın 2. Destan'ında Hz. Âdem'in toprağının nereden getirildiğine dair ortaya konulan dört rivayetten söz edilmektedir:

1. kavle göre, Allah emredince, vücut mescidinin toprağını dışarıdaki melekler getirmiştir.
2. kavle göre, bu toprağı getiren Hakk'ın peygambere gönderdiği meleklerdir.
3. kavle göre, Allah, Azrail'e emir vermiş ve o, toprağı hazırlamıştır.
4. kavle göre, Hak, kudret eli ile yapmıştır (b. 1865-1891).

Âşık Paşa, Şeytan'ın “Beni ateşten, onu toprak ve sudan yarattın.” diyerek Allah'a karşı geldiğini de hatırlatmaktadır:

*Eytdi bini Tañrı oddan eyledi
Anı toprakdan u sudan eyledi (b. 4154)*

7. Âlemin Katları ve Anâsır-ı Erbaa

Top gibi birbirini kaplayacak şekilde, âlemi beş kat yaratan Allah, şaşılacak bir tertip meydana getirmiştir. Bu beş kat; toprak, su, yel, ateş olup bir de Allah'ın emridir.

*Biri toprak biri sudur biri yil
Birsi oddur birisi emr-i Celil (b. 2647)*

Toprak ortada durur, toprağı su kaplamıştır, suyu yel kaplamıştır, yeli ateş kaplamıştır. Ateşi de Allah'ın emri kaplamıştır. Ten, topraktır. Kan, sudur. Nefes, yeldir. Hararet (yani vücut ısısı) ateştir. Bu ateşin içinde de Allah'ın emri vardır.

*Ten içinde şol damarlar tolu kan
Su degül mi kim akar dün gün revân*

*Ol sudan dahı içerü yildür yene
Uş nefes kim varur iner öykene*

*Yine yilden içerü od yanadur
Şol harâret od degül mi yâ nedür*

*Hem bu oddan içerü emr-i Hudâ
Hôd degüldür emr âmirden cüdâ (b. 2657-2660)*

8. Anâsır-1 Erbaa: Aklın Hizmetkârları

Rüzgâr, ateş, toprak, su yokken önce "kâf u nûn" (Kün/O!) hitabı geldi. Bundan da akl-ı küll doğdu.

*Kâf u nûna geldi evvel ol hitâb
Yog-iken bu bâd u âteş hâk ü âb (b. 7268)*

Toprak, su, yel, ateş; gece gündüz akla hizmet eder. "Bir de göklerde ne var, yerde ne varsa hepsini (Allah) kendi katından sizin hizmetinize bağladı. Şüphesiz ki bunda, düşünecek bir kavim için ibretler var." (Câsiye, 45/13) ayetine binaen, **toprak** gece gündüz haraç verir, her gün yüz bin aç doyurur. Altın, gümüş de dâhil, kıymetli taşların hepsi topraktır.

*Görseñe toprag u su yil od-ıla
‘Akla dün gündüz gerek hidmet kıla*

*Toprağı gör kim virür dün gün harâç
Toyınudur her gün anda yüz biñ aç*

*Kıymetî taşlar kamu toprak-durur
Hem dahı altun gümiş toprak-durur (b. 10071-3)*

Su; nereye götürsen gider. Buğdayı öğüten, bağları sulayan, çeşmeler olup halkın susuzluğunu gideren sudur.

*Su dahı her kanda kim iltseñ gider
Bir işit kim varduğı yirde n’ider*

*Ögidür buğdayı bâglar suvarur
Çeşmeler olur u halka su virür (b. 10074-5)*

Yel; yelkene dolup yolcuyu meskenine ulaştırır.

*Yili gör kim niçe tolar yilkene
Eyledür her miskini bir meskene (b. 10077)*

Ateş; ocaklardaki taşları kaynatır. Tandıra girer, açlar için yemekler pişirir. Demiri ve bin türlü nesneyi mum yapar.

*Kürelerde odı niçe oynadur
Kim ol od taşları şöyle kaynadur*

*Odı gör kim niçe girmiş kobaya
Bişürür aşlar diler açlar toya*

*Mûm gibi gör niçe eyler demüri
Kim olur biñ dürlü nesne her biri (b. 10078-10080)*

Bunlar, aklın öğrencisidir. Bütün bu işler aklın eliyle işlenir (b. 10081).

9. Anâsır-1 Erbaa ve Hz. Muhammed

Hz. Muhammed aleyhisselâm, Allah'tan emir ve izin olunca, yeryüzüne indi. Ona su, ateş, hava ve toprak cisim oldu. Ona “mim, hı, mim, dal” harflerinden (Muhammed) isim oldu:

*Âb u âteş bâd u hâki cism aña
Ola hem mim hu vü mîm dal ism aña (b. 7357)*

10. Anâsır-1 Erbaa'nın Aslına Rücû' Etmesi

Âşık Paşa, 4. Bâb'ın 9. Destan'ında insan vücudunun dört zittan yaratıldığını ifade etmektedir. Buna göre; bir taht yapılır, “akl-ı küll” bir sultan olarak bu tahta oturur. Anâsır-1 erbaa, 40 yıl boyunca bu sultana hizmet eder. 40 yıl tamamlanınca bu dört unsur, asıllarına rücu etmek isterler. Sonunda da özlerine kavuşurlar. Âşık Paşa, bu durumu şöyle anlatmaktadır:

Can ile tende dört erkân vardır. Bunların halleri bazen muvafık bazen muhtelifdir. Can, surat/yüz tahtında oturmuştur. Akıl da başta oturup, meclis kurmuştur. Toprak, yel, ateş, su burada, işret kılar, hizmet eder, meşgul olur, eğlenir, hayat sürerler. 40 yıl böyle hoşça geçinir giderler. Fakat 40 yıldan sonra eğlenceye doyar, usanırlar. Asıllarını anmaya, arzulamaya başlarlar.

İlk isyanı **toprak** başlatır. Aslına kavuşmak istediğini gösterir. Tembelleşmeye kalkar. Yoldaşıyla yürümez, geri kalır. Oturunca geri durmak dilemez. Yatmak ister, üşenir, iş yapmak-emek vermek istemez. Böyle olunca meclisin zevki gitmeye başlar. Akıl, bu hâli görünce tıptan ona şerbetler içirir, onu bu tembellikten kurtarmak ister.

Toprak düzeldi derken bu kez **yel**, homurdanmaya başlar. Bu meclisten ve

meclistekilerden ayrılarak aslına kavuşmayı diler. Yüzdeki organları öksürtüp, aksırtmayı başarır. Bu işleri yel yapar. Bazen yüreğini bazen böğrünü, bazen belini, göğsünü, sırtını, dizini, kollarını ağrıtır. Böyle davranarak aslına gitmek için yol açmaya çalışır. Yel giderse meclisin dağılacağını bilen akıl, gitmesin diye yel için de yine tıptan şerbetler yapar.

Yel düzeldi derken, bu kez **ateş** başlar. Bazen rahat bırakır bazen sıkar; bazen dimağı kurutur, akılı giderir. Bazen kızamık eyler, içini yakar; bazen de sarılık hastalığı ile rengini değiştirir. Ve bedeni terk etmek ister. Gitmeye yüz tutunca akıl, ona da tıptan/ilaçlardan şerbetler yapar.

Ateşi gitmekten vazgeçirince bu kez **su** mest olur. Eyvandan çıkıp gitmek, kırıp dökmek diler. Yer yer kendine yol eyleyip sızmaya başlar. Bazen gözünden bazen burnundan akar. Bazen sidik olup bir bir damlar bazen de ter olup tenden akar. Akıl yine bu meclis dağılmasın diye ona tıptan içecekler yapar. Su da böylelikle sabredip kalır.

Bu kez cân gitmek ister. Artık buna hiçbir kişinin dermanı olmaz, onun üzerinde kimsenin fermanı tutmaz. Akıl, ona ermez ve tedbir bulamaz; tıp içinde ona şerbet yapılamaz. Bu, eceldir. Emir vaki olur, akıl ne yapsa da can gider. Ve böylece “Küllü şey’in yerci’u ilâ aslihi” hükmünce, her şey aslına rücu eder. Ateş ateşe, su suya, yel yele, toprak da toprağa gider ve onunla kalır (b. 2415-2465):

Od oda vü suv suva vü yil yile

Gitdi kaldı toprağı toprağ-ıla (b. 2465)

II. BÖLÜM

GARÎB-NÂME'DE ANÂSİR-I ERBAA DIŞINDA KALAN “TOPRAK, SU, YEL, ATEŞ” TASAVVURU

A. GARÎB-NÂME'DE TOPRAK

1. Hz. Âdem ve Toprak

Hız. Âdem kıssası anlatılırken, Hız. Âdem dünyaya ilk indiğinde, Cenab-ı Allah'a; “Burada ne işleyeyim?” diye sorar. Allah da ona; “Toprağa buğday saç!” der. Âdem de, buğdayı toprağa saçır (b. 4295).

2. “Toprağa Yüz Sürmek, Toprağa Yüz Vurmak”

Âşık Paşa, *Garîb-nâme*'de secde etmek manasında yahut saygı göstermenin bir ifadesi olarak sık sık “toprağa yüz sürmek” deyimini kullanmaktadır.

“Secde etmek” manasında “toprağa yüz sürmek”, kulluğun ve şükrün gereğidir:

*Yüzüm urdum ben dahi ol toprağa
Hak rızâsından meger rahmet yaga* (b. 5556)

Hak dostlarının;

*‘Âşık it hak döstına kendüzünü
Toprag eyle ayagında yüzünü*

*Kim bularuñ toprağı iksîr olur
Her neye irer-ise güher kılur* (b. 150) (Ayrıca bk. b. 8565)

Erenlerin;

*Göñlüni vir aña göñül virene
Toprak eyle yüzünü ol erene* (b. 3521) (Ayrıca bk. b.1602)

İlim sahibi büyüklerin;

*Yüzi toprak ‘Âşık’un ol uluya
Kim bu söz içre dilek nedür diye* (b. 3254)

Kendini bilenlerin;

*‘Âşık ol kendüzini bilenlere
Toprag eyle yüzünü sen anlara*

*Kim bularuñ toprağı iksîr olur
Her neye irer-ise altun kılur* (b. 1643-44)

toprağına yüz sürmek ve *Garîb-nâme*'deki nasihatlere kulak verenlerin, bunları anlayanların toprağına yüz sürmek de bir saygı ve şükran ifadesi olarak karşılık bulmaktadır. Âşık Paşa, bu duyguyu tespitlerimize göre farklı yerlerde 9 kere aynı beyitle ifade etmiştir:

*Yüzi toprak ‘Âşık’un ol kimseye
Kim bu sözüñ ma‘nisini añlaya* (b. 335, 401, 1222, 1400, 1690, 2472, 3441, 3526, 4483)

“Toprağa Yüz Vurmak” deyimini ise, şeyhin eşliğinde hizmet etmek manasında kullanmıştır:

*Ol işikde yüzüni ur topraga
Varlığından çık fenâ ol yoklığa* (b. 3149)

3. “Toprağa Düşmek, Toprak Olmak” Deyimi

Âşık Paşa, “toprağa düşmek ve toprak olmak” deyimlerini “ölmek” manasında kullanmıştır:

*İy Hudâyâ topraga düşenleri
Rahmetüñle sen götürgil anları* (b. 1225) (Ayrıca bk. b.3875, 6477, 6480)

4. “Gözü Ancak Toprak Doyurur.” Atasözü

Âşık Paşa'ya göre; insanın gözü âlemi yutsa doymaz, ancak bir avuç toprakla doyar:

*Gözi toymaz 'âlemi yudmag-ıla
Tola meger bir avuç toprag-ıla* (b. 1200)

5. Müminin Gönlü Topraktır

Âşık Paşa'nın ifadesiyle; Müminin gönlü taş gibi katı değil toprak gibi yumuşak olmalı, oraya ilim ekilmeli ve o toprak hikmet yağmurları ile sulanmalıdır:

*Biri mü'min gönüdüdür toprak gibi
'İlm ekilmek her dem anuñ mansıbı*

*Ya'ni kim toprak gibi alçak-durur
Taş gibi katı degül yumşak-durur* (b. 3727-28)

6. Toprak ve Tevazu

Toprak, kültürümüzde “yer, yeryüzü, alt, alçak” gibi manalarla ilişkilendirildiğinden genellikle tevazuu ve alçak gönlü karşılamaktadır. Âşık Paşa'ya göre de her kim tevazu gösterse, Hak'tan ona rahmet erer. Kim toprak gibi alçaldıysa, onun eksigi giderilir. Kim eksiklerini görür kendini yerer, kınar, düzeltmeye çalışırsa, noksanları tamamlanır:

*İlla ol kendüzini alçak bile
Hak yolunda kendüzin toprak bile* (b. 5900) (Ayrıca bk. b. 3136)

Fakat özünü yüce tutan gönül, yüksekten düşüp zelil olur. Öyle ki tane,

toprağın altına düşerse, Allah ona rahmet eder, büyütür. Fakat yüceldikçe, orak onu uçtan uca doğrar.

*Çünkü dâne düşdi toprak altına
Aña elbette gerek rahmet ine*

*Çün ulaldı özini gördi yüce
Dogradı orag anı uçdan uca (b. 10390-5)*

7. Toprak ve Sabır

Âşık Paşa, sabrı toprakla bağdaştırmış, sabrın bir rahmet müjdecisi olacağını ifade etmiştir.

*Evlüyânunñ sabrı beñzer toprağa
Kim gerek her dem aña rahmet yaga (b. 9706)*

8. Toprak ve Ekincilik

Toprak, Allah'ın yiyecekleri bitirdiği bir unsurdur (b. 5063, 6817). Âşık Paşa, ekincilikten söz ettiği bir bölümde (b. 3710-15), bu işin altı tane gereğinden bahseder: Bu altıdan biri de topraktır. Diğerleri ise; ekici, tohum, toprak, su, güneş, Hakk'ın iznidir. Bunların içinde toprak, tanenin köklendiği yer olarak anlatılmıştır. Tohum toprağa, toprak da suya muhtaçtır.

*Biri toprakdur ki dâne beklenür
Biter ol toprak içinde köklenür (b. 3703)*

9. Toprak ve Madenler

Âşık Paşa, toprakta renk renk cevherler olduğunu belirterek (b. 6629, 7464), madenlerin topraktan ayrılmak suretiyle asıl değerine kavuşacağını söylemektedir. Buna göre gümüş, gümüş olmadan önce; belki bir hayvan otlağı yahut dağdır. Ancak topraktan ayrılırsa gümüş olur. Toprağı madenden ise ateş ayırır:

*İlla topragdan gümüşi ayıran
Oddur anı kendü hâlınden iran (b. 6640) (Ayrıca bk. b. 6715, 6724)*

B. GARİB-NÂME'DE SU

Su, *Garib-nâme*'de hayat, tazelik ve rahmet kaynağı olarak görülmüş ve işlenmiştir.

1. Yeryüzü Önce Sularla Kaplıydı

“O, hanginizin amelinin daha güzel olacağı konusunda sizi imtihan için, henüz Arş’i su üstünde iken, gökleri ve yeri altı gün içinde (altı evrede) yaratandır. Böyle iken ‘Ölümden sonra şüphesiz diriltileceksiniz’ desen, inkârcılar “Mutlaka bu, apaçık bir büyüdür’ derler.” (Hûd, 11/7) ayetinde buyurulduğu gibi ferş yani yer, evvel su üstündeydi:

Ferşi Hak su üstine urmuş-durur

‘Arşî hem su üstine durmuş-durur (b. 6769) (Ayrıca bk. b. 4271)

2. Su ve İnsanın Yaratılışı

Erkeğin nutfesi, ana rahmine düşer, Zuhâl onu rahimdeyken terbiye eder. Nutfe, su iken kana döner. Müşteri de kuvvet vererek o kanı et kılar (b. 4509-4511). Allah, insanı temiz olmayan bir katre sudan yaratmış; suyu kan, kanı da et etmiştir (b. 8127-28).

3. Hayat Kaynağı Olarak Su

“İnkâr edenler, göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?” (Enbiyâ, 21/30) hükmünden hareketle, dünyada her şeye hayat veren sudur.

İçürür her nesneye âb-ı hayât

Dünyada anuñ-ıla bulnur hayât (b. 6499)

Ol su cåndur bu tenidür ol sunuñ

Bu su tendür cânı ol hem bu tenüñ (b. 6770)

Rızkı halkuñ ol denizde bahş olur

Ol eserden bu çiçekler nakş olur (b. 6771)

“Ölü toprağı canlandırırım, yarattıklarımızdan birçok hayvanları ve insanları sulayalım diye gökten tertemiz bir su indirdik.” (Furkân, 25/48-49) ayetinde belirtildiği gibi su, yağmur olarak gökten yağar, ölü yerler dirilir, nimetler doğar (b. 2994). Su, bitkileri hem yetiştirir hem de onları taze tutar (b. 3704). Bitkiler, ağzını suya açmış beklerler (b. 3288). Ekinlerin olması için gerekli olan 6 şarttan biri de sudur:

Hem ekinçi hem tohum hem topurak

Hem sudur hem güneş ü hem emr-i Hak (b. 3750)

4. Suyun Yaşamdaki Yeri

Su, türlü nimetler bitirir. Abdest ondan alınır, susuzluk onunla giderilir (b. 1680-81). Suyun bulunduğu yer mesken tutulacak oturulup eğlenilecek yerdir (b. 1514-15). Sudan yüz bin çeşmeler, ırmaklar olur, o kadar dalga olur ki, kimse sayamaz, onda yüz bin gemi gezinir, kimi ondan maksuduna erer kimi onda boğulur (b. 6800-17).

“İnkâr edenler, göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?” (Enbiyâ, 21/30) ayeti hükmünce, cümle halkın rızkının madeni, sudur. Acı ya da tatlı olur. Ölü yerleri diriltir, yerden nimet bitirir (b. 6800-17).

5. Su Kaynakları

Allah, yeryüzünde akan sular yaratmıştır (b. 3490, 7988). Bu sular, durmadan akar (b. 36). Yeryüzünün suları denizden dağa-taşa, her yeri tutmuştur (b. 443). Dağ, taş sıcak ve soğuk sularla mana ile doludur (b. 446). Yeryüzünde sular, soğuk olursa lezzetli olur. Su soğuyunca tadı olur. Ilık olursa tadı olmaz (b. 5000-2).

6. Su ve Birlik

Garîb-nâme'nin öne çıkan en mühim konularından birlik-beraberlik duygusu, su üzerinden temsil getirilerek de anlatılmıştır. Bu tasavvura göre sular, yerden çıkarlar, yüz vurup denize akarlar. Fakat ne kadar güçlü olursa olsun bir pınar, denize yol bulamazsa yere akmaya yüz tutar. Su yalnız olursa, kuvveti olmaz; yoluna karşı duranları yıkıp geçemez. Su, birlik oluşturursa, ırmağa kadar akar ve ona katılır. Böyle olursa dağ, taş, yazı, yaban; yaz, kış dinlemeden, eksilmeden akar ve denize kavuşur. Bu, halkın birliği için bir meseldir. Çünkü halk, bir evden bu dünyaya gelmiş fakat dünyada iken fitneye düşüp dağılmıştır (b. 444-455).

7. Su ve Temizlik

Su, temizliğin kendisidir. Allah, temizlenenleri sever; su, Hak naibidir. Ten, arı suya tutulmalı, can da aşk ateşine tutulmalıdır (b. 5408-09). Evliyanın suyu, halkı temizleyen bir sudur. Onların ilmi insanı artırır (b. 9704-5).

8. Âb-ı Hayât

Âşık Paşa; *ölmeden önce ölenler, âb-ı hayâtı bulmuştur* (b. 7576), demektedir.

9. Yağmur Suyu

Yağmur suyu, sedefin içine düşerse inci olur; yılanın ağzına düşerse zehir olur. Bağa düşse türlü çiçek bitirir, çorağa düşse çer çöp meydana getirir. Su aynıdır, asıl/kök bozuksa suyun yapacağı bir şey yoktur.

Kim sadefde dürr olur yagmur suyu

Şundan eyler Pâdişâh ol lü'lüyi

Ol yılanlar kursağında zehr olur

Her kim aña sataşursa kahr olur (b. 2087-92) (Ayrıca bk. b. 650)

10. Su ve Ateş

Su ile ateş, birbirinin zıttıdır. Akıl ile nefis ilişkisi, su ile ateşin ilişkisine benzer. İkisi de birbirine düşmandır, birbirilerinin tedbirlerini dağıtırlar (b. 727).

11. Su ve Toprak

Su ile toprak, birbirine bağlıdır. “Hani Rabbin meleklere demişti ki: ‘Ben çamurdan bir insan yaratacağım.’” (Sad, 38/71) ayetinde belirtildiği bu çamur yani “tin”, iki nesnedir. Biri toprak, biri sudur. Cisim yani beden, bu ikisinin karışımından yaratılmıştır (b. 915-916).

12. Su ve Rüzgâr

Su ile rüzgârın arasında da münasebet vardır. Su, üstündeki gemiler, rüzgâr ile yürür (b. 7119). Fakat su, gemiye dolarsa gemi batar (b. 7236).

13. Su ve Buharlaşma

Melekler, bulutları indirir, denize bandırarak o suyu tekrar arşa çıkarır. Bütün şeyler, o sudan canlanır (b. 6800-17).

Deniz suyunu bulut içine alır, o sebeple acı tatlı su olur. Bütün çölleri, bozkırları o suvarır (b. 1666-67).

14. Su ve Değirmen

Değirmeni döndüren, sudur (b. 7759). Su, Allah'ın emri gibidir; zira su çarka dokunur ve çark döner (b. 7805-6).

Su dolabı, bağları suvarır:

Nitekim dólâb bâğlar suvarur

Alup ırmaktan suyu bâga virür (b. 8164)

15. Su ve Cennet

Cennette dört ırmak akar. Biri sudur, biri süt, biri bal, biri helal şaraptır (b. 2296). Cennetteki dört ırmak, aynı zamanda insanın gönlünde akmaktadır. Su, siyer; hamr/şarap, marifettir. Süt ilim; bal, hilimdir (b. 5709-5711).

16. Su ve Nuh Tufanı

Nuh Tufanı esnasında su, kırk arşın yükselmiştir. Ve o su, 40 gün dünyayı tutmuştur (b. 4087-88).

17. “Yüz Suyu” Deyimi

Âşık Paşa, “yüz suyu” deyimini, *hürmet ile onuru ve ar ile hicap duygusunu* (b. 9736, 10242, 10369) anlatmak için kullanmıştır.

Dört halife, insanlığın yüzü suyudur. Âşık Paşa, bunların (b. 223-24) ve dostların (b. 1931) yüzü suyu için Allah'tan merhamet dilemekte; erenlerin yüzü suyu için bizi doğru yoldan ayırma, demektedir (b. 5833).

Hz. Osman, yüz suyu olan, kendini kendinden saklayan bir halifeydi:

Yüz suyu ‘Osmân’da hem artar-ıdı

Kendü cismin kendüden örter-ıdı (b. 2102)

Yüz suyu, kadınlara yaraşır. Ar sahibi kadın, yüzü sulu, gökçek huyludur. Bu kadınlar, cennete erkeklerden önce gireceklerdir (b. 9210-11).

18. “Suyu Uyuşmamak” Deyimi

“Suyu tutmamak, suyuna gitmemek” deyimlerini hatırlatan ifade, anlaşmamak manasında kullanılmıştır (b. 8735).

C. GARÎB-NÂME'DE YEL (YİL, BÂD)

1. Yelin Tabiattaki Yeri

Yel, bulutları gökte oynatır. Yağmura hazırlar (b. 35). Denizden, yel ile bin dalga olsa da deniz yerinde durur (b. 651). Yel, Allah'ın emriyle durmadan eser (b. 3430, 3940, 4919, 7988).

Yile bir kez es didi esdi eser

'İşk içinde günde biñ menzil keser (b. 4919)

Yel, yelkeni harekete geçirir; yel olmazsa maksada erilmez. Su üstünde gemiyi tutan ve yürüten yeldir (b. 7117-7127). Yel, yelkene dolar ve her yolcuğu meskenine ulaştırır (b. 10077).

2. Yel ve Ad Kavmi

Ad Kavmi, yel ile yok oldu. O yel, dağı taşı tel tel etti:

Biz çikalum ortadan kim Hak diler

Yil elinde fânî ola 'Âdiler (b. 4185)

Anı didi Hûd vardı işine

Gör ne geldi 'Âd kavmi başına (b. 4189)

Yidi gün oldu savug u esdi yil

Tagı taşı kıldı ol yil til til (b. 4190)

Yil-ile hak bunları kıldı fenâ

Kaldı Hûd u Tañrı'ya kıldı senâ (b. 4195)

3. Yel ve Hz. Süleyman

Yel, Hz. Süleyman'ın tahtını taşımıştır (b. 7332).

Yil Süleymân tahtını götrür-idi

Her ne kim aña aña yitrür-idi (b. 10412)

4. Yelden Yaratılan Mahlûkat

Devler, periler; yelden yaratılmışlardır; bunlar, viranelerde yaşarlar, ayakaltında dolaşırlar (b. 7539-43).

5. “Yele Vermek” Deyimi

Âşık Paşa, “yele vermek” deyimini, heba etmek manasında kullanmıştır: Sermayeni saçıp savurup yele verme (b. 1090). Ömür, yele vardı, geçen gün ele geçmez (b. 1208, 2899, 5573, 8645). Yedi yıl öğrendiği ilmi, insan bir saatte yele vermemelidir (b. 6444).

D. GARİB-NÂME’DE OD (ÂTEŞ, NÂR)

1. Ateş, Değiştirici/Dönüştürücüdür

Ateş, hâlden hâle döner ve döndürür:

Gör bu odı niçe yanar yandırur

Hem döner hâlden hâle hem döndürür (b. 38)

2. Ateşin Yaşamdaki Yeri

Ateş; ısınmak, açlığı gidermek, aydınlatmak için elzemdir (b. 513, 527). Ateş, aş pişirmek için kullanılır.

Odı gör kim niçe girmiş kobaya

Bişürür aşlar diler açlar toya (b. 10079) (Ayrıca bk. b. 5682)

Udun parlaklığı, od iledir (b. 6248). Ateş, gümüşü topraktan ayıran (b. 6640-6649); madenleri özlerine kavuşturan bir unsurdur (b. 6715). Çakmak, taş, kav ve ateş, bir bütündür (b. 502).

3. Cehennem Ateşi

“İnanan erkek ve kadınlara işkence yapıp sonra da tövbe etmeyenlere cehennem azabı ve yangın azabı vardır.” (Bürûc, 85/10) ayetinde olduğu gibi, cehennem ateşi (b. 680, 1598, 4047, 4601, 5990, 9917, 9933) hak olup; Âşık Paşa bunu “ahiret ateşi, yarının ateşi” şeklinde de tanımlamıştır.

4. Şeytan ve Ateş

“Cin”i de yalın bir ateşten yarattı.” (Rahman, 55/15) ayetinde belirtildiği gibi, Cenab-ı Allah, iblisi ve cin kavmini ateşten yaratmıştır: (b. 7517-18)

Od gibi serkeş olan âdem degül

Aña ger iblis dirseñ gam degül (b. 10386)

“Meleklerin hepsi de hemen secde ettiler. Fakat İblis hariç! O, secde edenlerle beraber olmaktan kaçındı.” (Hicr, 15/30-31) ve Allah “Sana emrettiğimde, seni secde etmekten engelleyen neydi?” buyurdu. (İblis) ‘Ben ondan hayırlıyım, beni ateşten yarattın onu ise çamurdan yarattın’ dedi.” (A'râf 7,12) ayetinde buyrulduğu gibi şeytan, kendisinin ateşten yaratıldığını, Âdem'in ise toprak ile sudan yarattığını söylemiş, üstünlük taslayarak asi olmuştur.

Eytdi bini Tañrı oddan eyledi

Anı toprakdan u sudan eyledi (b. 4154)

5. Aşk Ateşi

“O, kalplerin içine işleyecek, Allah'ın tutuşturulmuş bir ateşidir.” (Hümeze,104/6-7) ayeti hükmünce, yürek ateşi durduğu yerde sürekli yanar (b. 6972). Aşk ateşi, Âşık Paşa'nın sık kullandığı bir terkiptir:

Yandur imdi 'aklı ol 'ışk odına

Ger çerâg olmak dilerseñ bu dine (b. 4891) (Ayrıca bk. b. 2312, 4410, 4897, 4913, 5410, 6220, 6750, 8976, 9987)

6. Ayrılık Ateşi

Ayrılık, firkat ateşi olarak tanımlanmıştır:

Furkat odından yüregi baş ola

Durmadın gözi tolu kan yaş ola (b. 3913)

7. Hırs Ateşi

“Temizlenmek için malını hayra veren en muttekî (Allah'a karşı gelmekten en çok sakınan) kimse, o ateşten uzak tutulacaktır.” (Leyl, 92/17-18) ayetinde belirtildiği gibi, hırs ateşi ancak malı hayra vermekle ve Âşık Paşa'nın da deyimiyle malı terk etmekle söndürülebilir:

Birisi Sıddık-ıdı gör hâlini

Kim niçe terk itdi sevdük mâlını

Yagmalatdı mâl u mülkü hânumân

Virdi ol 'ışka gönül ü cism ü cân

Terk ile söyndürdi ol hırs odını

Dutdı sıdkı aldı Sıddık adını (b. 182-184)

8. Nemrut'un Ateşi

Nemrut, Hz. İbrahim'i yakmak için (b. 296); ateşin yakınında mancınık kurmuş, yaktığı ateş, yeryüzünü ve gökyüzünü tutmuş idi (b. 3780).

9. Ateş ve Su

Ateş ile su, birbirinin zıttıdır. Akıl ile nefis ilişkisi, su ile ateşin ilişkisine benzer. İkisi de birbirine düşmandır, birbirilerinin tedbirlerini dağıtırlar:

*'Aklı vardır nefsi yok rûhâninüñ
Nefsi vardır 'aklı yok nefsâninüñ*

*Durmadın hazret sever rûhâniler
Dün ü gün dünyâ kovar nefsâniler*

*Bunlar iksi birbirine yağıdur
Birbirinüñ tedbirini tağıdur*

*Su-y-ıla beñzer oda emsâlleri
Anuñ-ıçun birikimez hâlleri (b. 724-7)*

SONUÇ

Garîb-nâme, 13-14. yüzyılın Türk kültür ve edebiyatının bir izdüşümüdür. Devrin tasavvuf anlayışını, fikrî ve edebî eğilimini yansıtmaması bakımından kıymetli bir eserdir. Arapça ve Farsça kelimelere rağbet etmeyen, toprağa, hâkten çok *toprak*; suya âb ve mâ'dan çok *su*; ateşe, âteşten ve nârdan çok *od*; rüzgâra/havaya, bâddan çok *yil* diyen Âşık Paşa, tertemiz ve terkipsiz diliyle *Garîb-nâme*'yi, Türkçenin şaheserlerinden biri kılmıştır.

Unsurlar teorisi, antik Yunan'ın ve Müslüman âlimlerin zihninde ve eserlerinde belli bir mevkie erişmiş olmakla birlikte, Türk düşünüş ve edebiyat tarihinde kendine özgü değerlendirilmiş ve işlenmiştir. Anâsır-1 erbaa, daha ziyade felsefenin ve tıbbın konusu olmakla birlikte; kâinata hikmet nazarıyla bakan, her nesnede Cenab-ı Hakk'ın izlerini arayan klasik Türk edebiyatının şair ve edipleri için de üzerinde durulan bir mesele olmuştur.

Garîb-nâme'de anâsır-1 erbaa konusu makalenin birinci bölümünde; Âşık Paşa'nın "toprak, su, ateş, yel" için serdettiği diğer düşünceleri de ikinci bölümde ortaya konmuştur. Âşık Paşa, bu unsurlar hakkındaki düşüncelerini, yaratılış hakkındaki ayetlere dayandırarak nazmetmiştir. Öyle ki *Garîb-*

nâme'nin bu tür beyitlerini manzum ayet meali olarak nitelemek de mümkündür. Zira müellif, -yukarıda belirttiğimiz gibi- önce ya da sonra ayeti vermiş ve takiben birkaç beyitle ayeti açıklamıştır:

Ferşi hak su üstine urmuş-durur
'Arşı hem su üstine durmuş-durur

Ve kâne 'arşuhû 'ale'l-mâ'i 11/7

Ol su cândur bu tenidür ol sunuñ
Bu su tendür cânu ol hem bu tenuñ

Rızkı halkuñ ol denizde bahş olur
Ol eserden bu çiçekler nakş olur (b. 6769-71)

Anâsır-ı erbaanın yanı sıra, eserde müstakil olarak da tespit edip incelediğimiz “toprak, su, ateş, hava” unsurlarıyla Âşık Paşa'nın bu eserini tefekkürün bir hülasası olarak değerlendirmek mümkündür. Evet, muhakkak ki gaye nasihattir ve eser, okuyucunun iki cihanını kurtarmaya yönelik edebî bir gayret içerisindedir. Fakat Âşık Paşa'nın, varlığa ve yokluğa herkesin baktığından farklı bir nazarla bakması, eserin adının neden *Garîb-nâme* olduğunu da aşikâr eylemektedir.

Bu çalışmada; geleneğin henüz şekillendiği bir devrin en mehabetli eserlerinden biri incelenerek, klasik Türk edebiyatındaki mazmun ve remizlerin serüvenini izlemenin önemi ve gereği ortaya konulmak istenmiştir. Zira 12. yüzyıldan sonra kendi mecrasında ilerleyecek olan klasik Türk edebiyatının bu dönemdeki imgeleri, gelecek asırların edebiyatının mazmunlarından poetikasına kadar her şeyi belirleyecek, geleneğin çehresini ve çerçevesini oluşturmaya başlayacaktır. Öyle ki örneğin *Garîb-nâme*'nin 18. yüzyılda Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Ma'rifet-nâme*'sine uzanan tesiri (Karataş, 2014: 120), ancak silsilenin anahtar kelimeleri yani mazmunları ve remizleri tespit edilerek ortaya konulabilecektir.

KAYNAKÇA

ÇANKI, Mustafa Namık (1954). *Büyük Felsefe Lugati*, C. 1, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

ÇELİK, Değer (1994). *Astroloji El Kitabı*, İstanbul: Star Yaprak Yayıncılık.

DEVELLİOĞLU, Ferit (2008). *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

ERDAL, Tuğçe (2017). “Halk Hikâyelerinde Aşk ve Erginlenme Tasarımında Anâsır-ı Erbaa”, *Millî Folklor*, Yıl 29, Sayı 115, s.s. 5-18.

GÖKBERK, Macit (1994). *Felsefe Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

HANÇERLİOĞLU, Orhan (1973). *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Remzi Kitabevi.

HARMANCI, Meriç (2014). “Kutlu Başlangıçtan Ebedî İstirahatgaha: Türk Tasavvuf Edebiyatında Toprak Algısı”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 13, İstanbul 2014, s.s. 23-38.

İbrahim Müteferrika, *Vankulu Lugati*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı: <http://www.kamus.yek.gov.tr/> , Erişim Tarihi: 15.01.2019.

KABLANDER, Nesibe (2016). “Üç Halvetî Şâirin Divânlarında Anâsır-ı Erbaa (Ateş, Hava, Su Ve Toprak) Unsurlarının Kullanımı Üzerine Bir İnceleme”, *Turkish Studies*, 11/5, s.s. 351-382.

KARATAŞ, İbrahim Ethem (2014). “Erzurumlu İbrahim Hakki'nın Marifetname'sinde Anâsır-ı Erbaa (Dört Unsur) Görüşü”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 33, Güz, 104-122.

KARLIĞA, H. Bekir (1991). “Anâsır-ı Erbaa”, *İslam Ansiklopedisi*. C. 3, s.s. 149-151.

LEVEND, Âgâh Sırrı (1968). “Halk ve Tasavvufî Halk Edebiyatı”, *Türk Dili Dergisi*, C. 19, S. 207, 1 Aralık 1968, s. 176.

LEVEND, Âgâh Sırrı (2015). *Divân Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Mütercim Âsım (1230-1233 [1814-1817]). *El-Okyânûsu'l-Basît Fî Tercemeti'l-Kâmûsu'l-Muhît*, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı: <http://www.kamus.yek.gov.tr/> , Erişim Tarihi: 15.01.2019.

PALA, İskender (1999). “Mazmunun Mazmunu”, *Osmanlı Dîvân Şiiri Üzerine Metinler* (Haz. Mehmet Kalpaklı), İstanbul: Yapı Kredi, s. 399-402.

PALA, İskender (2004). *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Kapı Yayınları.

PALA, İskender (2010). *Dört Güzeller, Toprak, Su, Hava, Ateş*, İstanbul: Kapı Yayınları.

Hüseyin Remzî (1305). *Lugat-ı Remzî*, C. 1, İstanbul: Hüseyin Remzi Matbaası.

ULUDAĞ, Süleyman (1991). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Marifet Yayınları.

YAVUZ, A. Fikri (2002), *Kur’ân-ı Kerim ve Meâl-i Âlisi*, İstanbul: Sönmez Yayınları.

YAVUZ, Kemal (2009), *Âşık Paşa Garib-nâme*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

<https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf> Erişim Tarihi: 12.01.2019.